

ПАМ'ЯТКИ З ДВОБІЧНИМИ ЗНАРЯДДАМИ В СЕРЕДНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ КРИМУ: ОГЛЯД ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ДАНИХ

Ю. Г. Колосов, В. М. Степанчук

Статтю присвячено оглядові середньопалеолітичних пам'яток Криму з традицією виготовлення двобічних знарядь. Зведено наявні дані з хронології, палеогеографії, археології, палеоантропології, палеонтології. Робиться висновок про існування двох різновидів «двобічного мустьє», один з яких має багато спільного з центральноєвропейським мікоком, а другий об'єднує риси мікоку, а також шаранту та левалуа-мустьє Південно-Східної Європи.

Стоянки рис-вюрмського та особливо вюрмського часу з двобічно обробленими знаряддями досить численні на території Східної Європи. Більшість з них відома в південній частині східноєвропейської рівнини та у Криму. Різні терміни вживаються для опису комплексів з двобічними знаряддями: мікоком, мустьє з ашельською традицією, східномікокска і бокштайнська фації, мустьє двобічне, мустьє двобічне з мікоксською традицією та ін. Термін «східний мікоком», запропонований М. Габорі¹, видається найбільш прийнятним.

Стратифіковані стоянки з двобічними знаряддями особливо численні в Криму. Це дає нам змогу дослідити певні аспекти східномікоксської проблематики, використовуючи нові дані стосовно доби середнього палеоліту Криму.

Основні стоянки

До числа найбільш важливих можна віднести такі стоянки: Кієк-Коба, Чокурча I, Вовчий Грот, Ак-Кая III, Заскельне V та VI, Червона Балка, Пролом I та II, Сари-Кая I, Буран-Кая III, Старосілля, Кабазі II та V, ГАБО та деякі інші. За винятком Сара-Кая I та Червоної Балки, ці стоянки являють собою поселення в печерних сховищах переважно з південною та південно-західною орієнтацією. Значна частина печерних сховищ зруйнована в давнину, і на момент розкопок культурнозмішувачі седименти знаходилися поза межами існуючих навісів, гротів або печер. Переважна кількість стоянок пов'язана з другим пасмом Кримських гір, що мають середню висоту близько 200—400 м над рівнем моря (рис. 1).

Геохронологія та абсолютні дати

Завдяки даним природничих наук, можна стверджувати, що кримські стоянки середнього палеоліту з двобічними знаряддями, охоплюють хронологічний інтервал від, щонайменше, Амерсфорту до кінця інтерплєнігліціалу (рис. 2). Існує кілька дат для різних стоянок, як ESR, так і 14-C. Перша група дат дає серію від 20 до 70 тис. років, друга група — в основному 30—35 тис. років тому². Припускається, що фінальний середній палеоліт півострова має відносно пізній вік та співіснує у часі з раннім верхнім палеолітом інших територій³.

Палеогеографія та фауна

Дані природничих наук вказують на відсутність значних кліматичних змін у Криму протягом раннього і середнього вюрму. Реконструється відносно м'який клімат. Коливання температур та вологості під час постеемського періоду

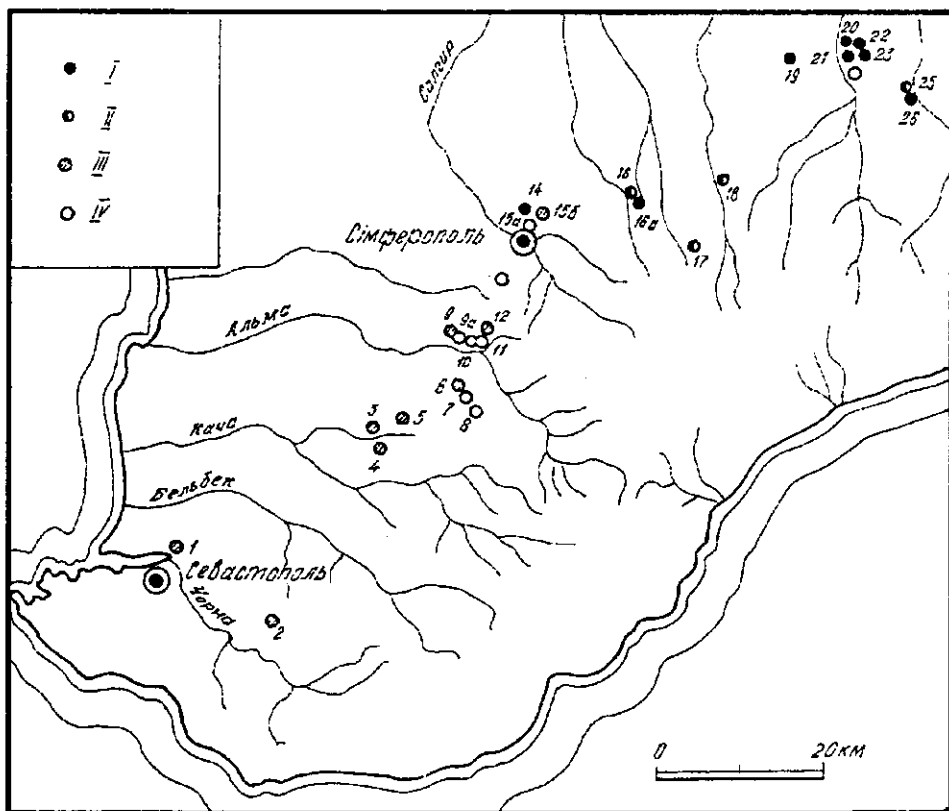

Рис. 1. Середній палеоліт Криму, вюрмський час. Ключ: I мінок: ак-кайська індустріальна традиція, II парамінок: кіік-кобинська індустріальна традиція, III парамінок: старосільська індустріальна традиція, IV типове мустье: кабазійська індустріальна традиція; 1 — Аланар, 2 — Коклуз, 3 — Бахчисарайська, 4 — Старосілля, 5 — Улакли, 6 — ГАБО, 7 — Шайтан-Коба I, 8 — Шайтан-Коба IV, 9, 9a — Кабазі II, 10 — Кабазі I, 11 — Кабазі III, 12 — Кабазі V, 13 — Холодна Балка, 14 — Чокурча I, 15a — Чокурча II (за О. М. Бадером), 15b — Чокурча II (за О. О. Столбуновим), 16, 16a — Вовчий Грот, 17 — Кіік-Коба, 18 — Буран-Кая III, 19 — Сари-Кая I, 20 — Ак-Кая III, 21 — Заскельне, 22 — Заскельне VI, 23 — Червона Балка, 24 — Альшин Грот, 25 — Пролом I, 26 — Пролом II.

розвитку середнього палеоліту не зумовлювали кардинальних змін ландшафтів, і степ залишався домінуючим. Степовий ландшафт, що чергується з більш-менш залісеними ділянками, переважав на всій східноєвропейській рівнині і в Криму⁴. Палеоландшафти Кримських гір під час переходу від еому до постеему та протягом останнього зледеніння характеризувалися скороченням опадаючих лісів та натомість інвазією бореальної рослинності. Водночас Крим не дає жодних свідчень кріофільної альпійської рослинності⁵. Добре адаптовані до умов степу види тварин домінували серед мегафауни. Найбільш поширеними є мамонт, волохатий носорог, дикий кінь, осел, сайга, а також велетенський, справжній та північний олені. Відносно висока частота знахідок кісток антилопи сайги та оленів дає змогу виокремити локальний тип фауни у рамках так званого мамонтового комплексу⁶. Представлені також печерний ведмідь та гієна, вовк, лисиця, полярна лисичка, заєць та інші звірі. Більшість мікротеріофауни Криму представлена степовими видами⁷. Дещо десонують тільки дані про середньопалеолітичну орнітофауну, що характеризується домінуванням лісових видів.

Кам'яний інвентар: типологія, технологія

Комплекси з двобічно обробленими знаряддями не є гомогенними. Вже на початку 60-х та в 70-х роках «двобічне мустье» Криму не розглядалось як щось єдине, і в різний час було виокремлено ряд культур, а саме: кіік-кобинська, ак-кайська, старосільська⁹.

Ак-кайська індустріальна традиція представлена більш ніж 20 стоянками та

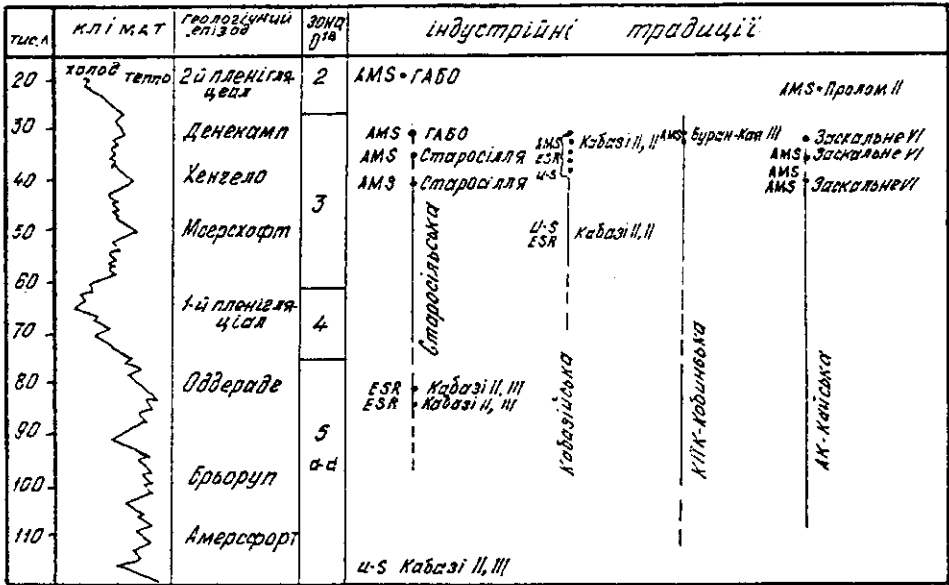

Рис. 2. Злогадна хронологія індустріяних традицій середнього палеоліту Криму у вюрмський час. Внесено назви лише тих пам'яток, які мають абсолютну дату; вказано датуючий метод.

місцезнаходженнями, що концентруються у східній частині другого пасма Кримських гір. Заскельне V і VI, Сари-Кая I, Червона Балка, Пролом II, Чокурча I є в числі найбільш докладно вивчених стоянок¹⁰. Індустрія характеризується орієнтацією як на двобічно оббиту заготовку (двобічні знаряддя становлять до 30% всього комплексу), так і на великий пластинчастий скол. Нуклеуси численні; представлені так звані доцентрові, дисковидні, за Е. Боедою¹¹, протопризматичні та левалузські типів *resicente* та *preferentiel*. Показник індексу фасетажу вузький — коливається у різних шарах від 23 до 30; показник пластин в середньому дорівнює 7. Скребла домінують серед знарядь праці на сколах. Гостроконечники відносно нечисленні. Добре представлені різноманітні вироби з підтескою. Ножі с площадкою незвичайно численні серед двобічних знарядь. Останні включають також скребла, гостроконечники, листоподібні вістря та поодинокі рубиловидні знаряддя. Окрім численних двобічних ножів та ножів на сколах, індустрія вміщує багато скребел, зубчастих та інших типів знарядь з площадками¹². Спеціальна номенклатура налічує вісім типів двобічних ножів з площадками. Розрізняється також кілька ножів на сколах¹³ (рис. 3).

Отже, наявність ножів двобічних з площадками прямо залежить від наявної сировини — плитчастого кременю, якого багато поблизу скелі Ак-Кая і з якого вироблялися специфічні знаряддя типу Клаузеніше, Бокштайн, Пронднік, з рукоятями, ак-кайського типу та ін. Цей набір ножів займає центральне місце, підкреслюючи єдину та нерозривну генетичну лінію розвитку ак-кайської індустрії.

Кіік-кобинська індустрія традиція

Стоянки, що належать до кіік-кобинської індустріяної традиції також розташовані у Східному Криму. Це Кіік-Коба (IV шар), Пролом I (обидва шари), верхній середньопалеолітичний шар, нещодавно знайденої О. О. Яневичем, стоянки Бурян-Кая III та, можливо, середній шар Вовчого Грогу¹⁴.

Кам'яна індустрія спрямована на отримання великих сколів, не обов'язково пластинчастих, а також на двобічну заготовку (до 15%). Дефіцит високоякісної сировини призводив до інтенсивної утилізації наявних кам'яних ресурсів. На це вказують мікролітизація наборів знарядь, численність багатолезових знарядь, незначна кількість і спрацьованість нуклеусів, дуже велика кількість сколів-відходів ретушування та переоформлення знарядь. Сколи-відходи двобічної обробки широко використовувались для виробництва знарядь. Нуклеуси представлені

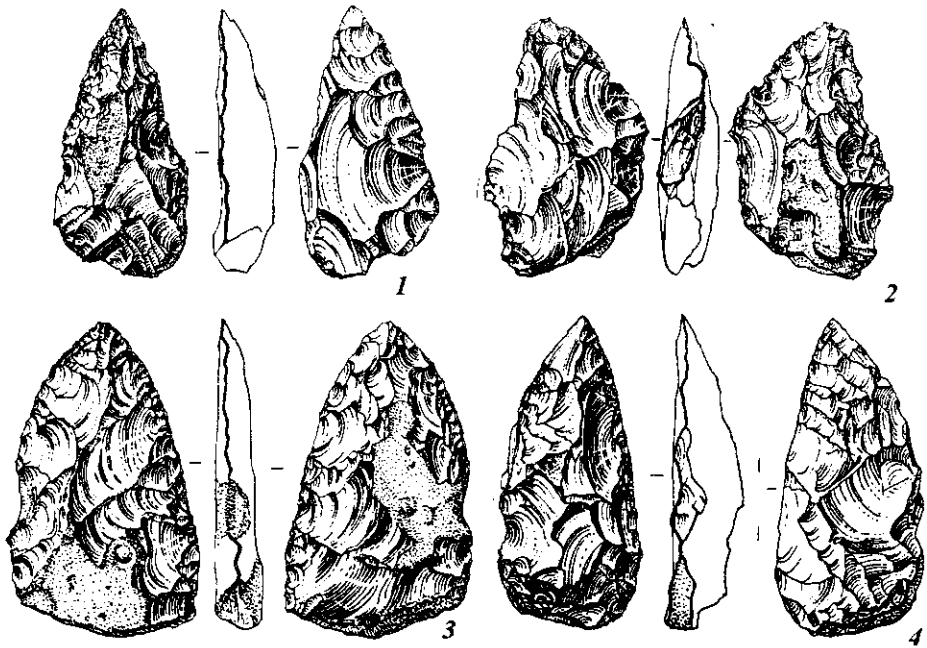

Рис. 3. Середній палеоліт Криму, вюрмський час. Ак-кайська індустріальна традиція. Матеріали III культурного шару Заскельного VI (за Колосовим, 1986).

доцентровими, дископодібними, безсистемними, протопризматичними формами. Показник фасетажу вузький — дорівнює 25, середній індекс пластин — 10. Серед знарядь на сколах значно переважають морфологічно різноманітніші гостроконечники; скребла та інші форми трапляються в меншій кількості. Часто застосовуються прийоми потоншення. Специфічними є кутові гостроконечники з потоншенням краю протилежного гострому кінцю («кіік-кобинський гостроконечник») і так звані трикутники (рис. 4, 5). Двобічні знаряддя репрезентовані гостроконечниками, скреблами, нечисленними листоподібними вістрями та поодинокими атиповими ножами з площадками (рис. 4, 8).

Старосільська індустріальна традиція

Стоянки цієї традиції відомі тільки в Південно-Західному Криму. Серед них: Старосілля, Кабазі V та II, шар III, Бахчисарайська, стоянка ім. Г. А. Бонч-Осмоловського (ГАО). Сюди, можливо, треба додати Кабазі I та комплекс Чокурчі II¹⁵.

Кам'яний інвентар свідчить про переважну спрямованість на заготовку-скол великого розміру та видовжених форм. Двобічні знаряддя вироблялися в незначній кількості (до 5%). Застосовувалися доцентрові, протопризматичні, в тому числі напівоб'ємні, а також левалузькі доцентрові та *Preferentiel* технології розщеплення IFs 15/23; I lam 5/20. Скребла, особливо прості та подвійні, складають більшість серед знарядь на сколах. Гостроконечники представлені виробами а *dos aminci*, лімасами. Переважна більшість двобічних знарядь репрезентована видовженими, злегка асиметричними листоподібними вістрями (рис. 5).

Вироби з кістки

Пам'ятки, що розглядаються, представляють доволі численні кістяні артефакти. Досить поширеними є уламки кісток зі слідами використання, а саме: кістки з насічками-нарізками, слідами скобління, полірування, різання, розчавлення, з пробитими напівотворами та ін. Свідчення використання кістки як сировини (різання-пиління, свердління) є поодинокими і досить проблематичними. Навмисно підготовлені кістяні знаряддя або об'єкти з ознаками інтенсивного використання становлять великий інтерес. Серед них можна назвати шила, лоцила, проколки, «лопаточки», ретушери та наковадла, які часом є дуже чис-

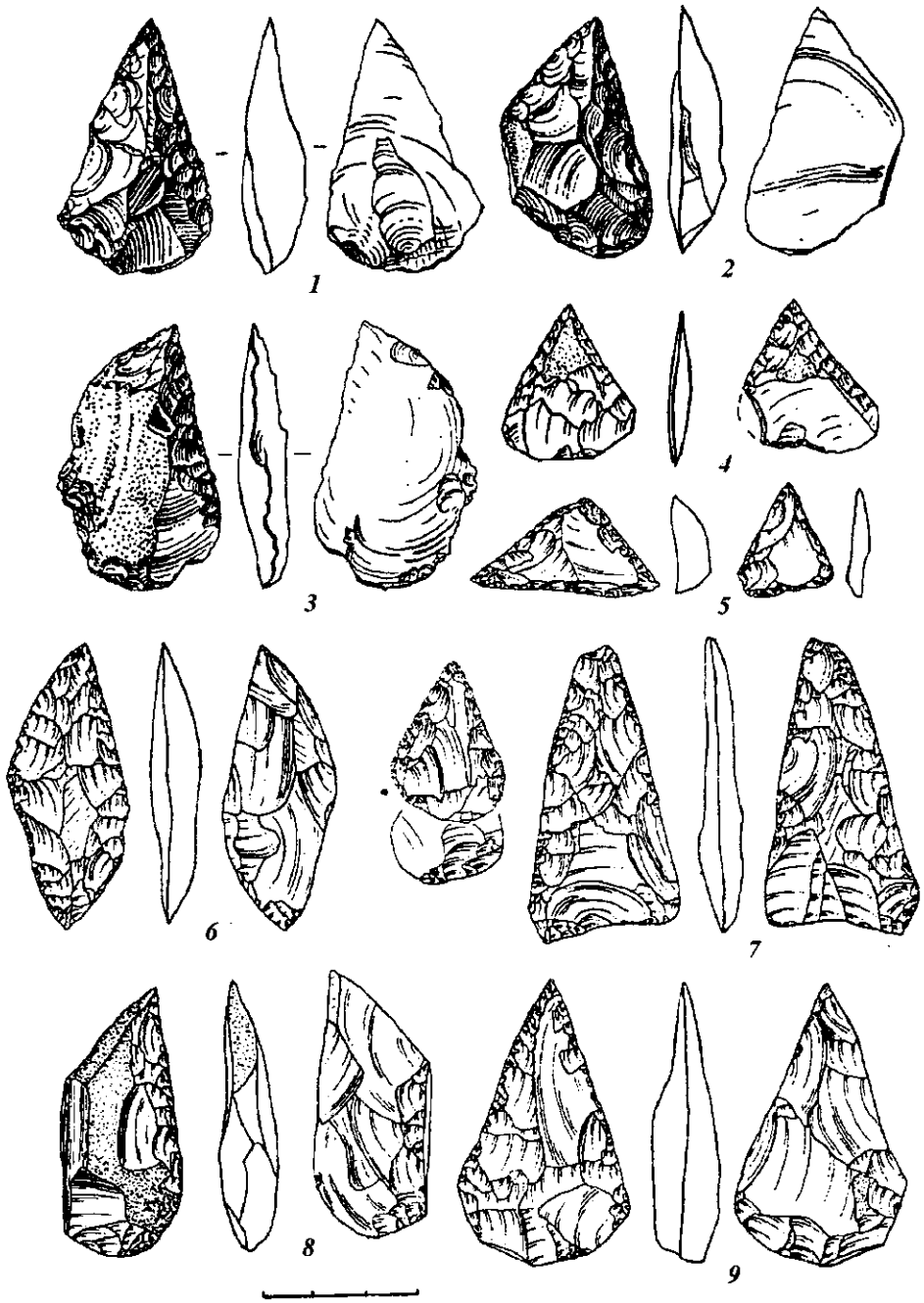

Рис. 4. Середній палеоліт Криму, вюрмський час. Кіік-кобинська індустріальна традиція. Матеріали стоянки Пролом I.

ленними, ретушовані фрагменти кістки та ін. Унікальними є об'єкти «mobile art». Стоянка Пролом II репрезентує серію таких знахідок: клик коня з глибокими поздовжніми нарізками, кілька фрагментів довгих кісток з групами візок, фалангу сайги з вялоподібно розташованими тонкими нарізками¹⁶. Відомо також кілька знахідок фрагментів вохри із слідами інтенсивного скобління та, рідше, пришліфовки. Деякі стоянки представляють великі серії кам'яних ретушів.

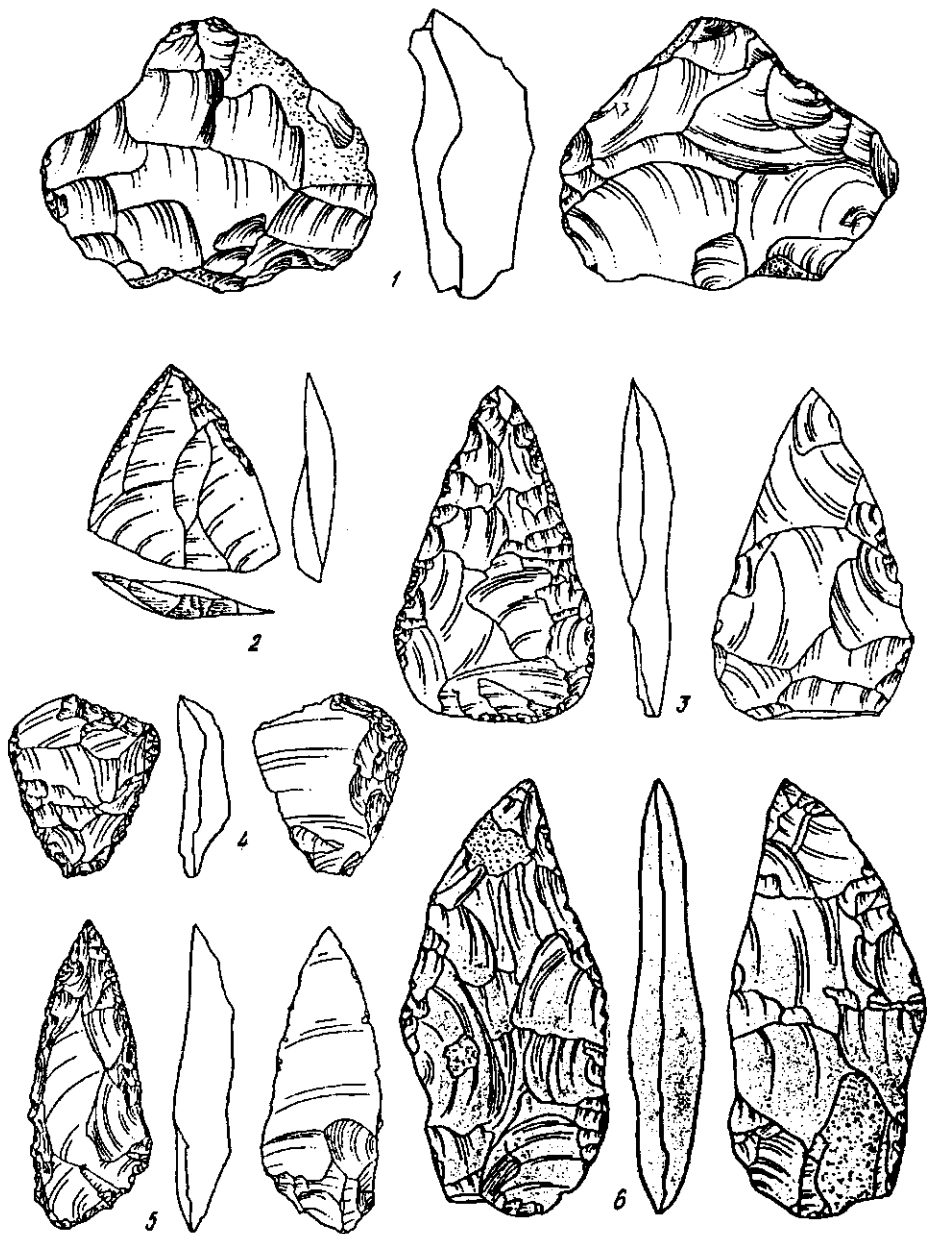

Рис. 5. Середній палеоліт Криму, вюрмський час. Старосільська індустрія традиція. Матеріали стоянок ГАБО та Кабазі V.

Антропологічні знахідки та поховання

Залишки людини в контексті середньопалеолітичних індустрій з двобічними знаряддями досить численні в Східному Криму, де вони відомі в IV шарі Кіік-Коби (один індивід), III та IIIa шарах Заскельного VI (некомплектні залишки мінімум п'яти індивідів віком від 1 до 15 років), у траншеї під Заскельним V (фрагмент черепа та п'ястна кістка 1 (?) індивідууму), можливо, в шарі V Заскельного V (фрагмент черепа), в I шарі Пролома I (фаланга руки)¹⁷. Стоянка Старосілля в Південно-Західному Криму репрезентувала документовані залишки, як мінімум одного індивідуума та кілька окремих кісток. Антропологічно знахідки із Східного Криму визначаються як *Homo sapiens Neanderthalensis*¹⁸. На тлі масових знахідок залишків неандертальців особливо вирізняється поховання дитини *Homo sapiens sapiens* в Старосіллі¹⁹. Щодо віку остан-

ної знахідки давно висловлюється деякий скептицизм²⁰, який нещодавно посилюється у зв'язку з відкриттям на стоянці середньовічних поховань²¹. Таким чином, хронологічна приналежність старосільської дитини потребує додаткової аргументації.

Загалом залишки щонайменше 11 індивідуумів викопної людини відомі в контексті середньопалеолітичних стоянок Криму. Можна припускати, що вісім з них можуть розглядатися як пов'язані зі свідомою поховальною практикою, а саме: знахідки з Кіік-Коби, Заскельного VI²² та Старосілля. У свою чергу, сім з них асоційовані з індустріями, що вміщують двобічні знаряддя. Поховальний обряд є досить строкатим: є свідчення інгумації цілого тіла у різних позах, колективної (?) розчленованої (?) інгумації; в ямі; під насипом²³. Співвідношення дорослі:підлітки:діти становить 0:2:5. Слід підкреслити, що в усіх випадках знахідки кісток людини пов'язані з довготривалими поселеннями в печерних стоянках.

Житла та захисні конструкції

Концентрація значної кількості кісток, в основному мамонта, що була відкрита в Чокурчі I²⁴, іноді інтерпретується як захисна конструкція-житло²⁵. Планіграфічні особливості IV культурного шару Кіік-Коби також розглядаються як свідчення існування спеціальної захисної конструкції²⁶.

Тип стоянок та сезон їх функціонування

Переважає більшість ак-кайських стоянок репрезентована печерними поселеннями, які розташовані неподалік від виходів кам'яної сировини та поруч із нині діючими річками або потічками. Розрізняються базові стоянки: Заскельне V та VI, Чокурча I та ін., тимчасові табори та стоянки (Пролом II, Аджі-Коба I та ін.), майстерні (біля с. Пролом, біля уроч. Сари-Кая) та, можливо пам'ятки типу kill-site (Червона Балка, Сари-Кая I). Усі відомі кіік-кобинські стоянки являють собою базові табори в печерних сховищах і розташовані порівняно далеко від виходів високоякісної сировини. Старосільські стоянки свідчать про заселення почасти скельних сховищ, а почасти є стоянками під відкритим небом, але поблизу скель. Численні виходи сировини та джерела також не є віддаленими від цих стоянок. Можуть розрізнятися базові табори (Старосілля), короткочасові табори (ГАБО та ін.) та, можливо, майстерні.

Палеонтологічні дані дають змогу встановлювати «літній» сезон функціонування Пролому II²⁷. Цілорічне функціонування припускається для Чокурчі I та Кіік-Коби²⁸. Велика кількість молочних зубів сайги в середньопалеолітичному шарі Аджі-Коба I також вказує на «літній» сезон та, додатково, на час експлуатації палеолітичними мисливцями угідь яйл. Як непряма вказівка на сезон функціонування стоянки можуть бути залучені дані про кількість перепаленої кістки в культуровміщуючих шарах. Взаємозв'язок між кількістю кісткового вугілля та сезоном стоянки підтверджується для пам'яток, які не є сезонними²⁹. В цілому визначення типу стоянки (базова, тимчасова і таке подібне), які базуються на даних з групи так званих показників інтенсивності заселення, добре співвідносяться із згодним сезоном існування стоянки. Так, наявні дані ґрунтовно вказують беззаперечно на припущення про резидентний спосіб експлуатації території носіями індустріальних традицій, які розглядаються в роботі.

Мисливська діяльність

Списки основних видів мегафауни є різними для стоянок різних індустріальних традицій. Ак-кайські та старосільські демонструють домінування степових видів. Напроти, кіік-кобинський список вказує на певне зростання кількості лісових тварин. На наш погляд, існує певна залежність між частотою окремих видів мегафауни та типом індустрії. Стоянки старосільської традиції, як і розташовані у Південно-Західному Криму стоянки типового мустье (кабазійська традиція) характеризуються переважанням *Asynus hidruntinus*. Ак-кайська та кіік-кобинська стоянки Східного Криму, навпаки репрезентують чітку орієнтацію на мамонта, коня, сайгу, велетенського оленя.

Дискусія та висновки

Як уже зазначалося, існує цілий ряд термінів, запропонованих для опису східноєвропейських комплексів з двобічним компонентом в наборі знарядь. Термін «Східний Мікок» видається найбільш прийнятним серед них, хоча вияв-

ляється занадто багатозначним, та охоплює фактично всі відомі східноєвропейські стоянки з двобічними знаряддями. Кримський середній палеоліт з двобічними знаряддями, поза всіх сумнівів, не є гомогенним. На сьогодні може бути прийнятним положення про існування і часткове співіснування трьох різних груп стоянок. Тривалий час найбільш типові стоянки з числа кожної кримської «двобічної» традиції вважалися мікокськими (порівняй: Кіік-Коба, Старосілля, Заскельне). Зараз така інтерпретація виглядає дещо спрощеною. Як добре відомо, центральноєвропейські мікокські індустрії характеризуються обов'язковим використанням технології двобічної заготовки та стабільною типологічною композицією морфологічно різноманітних ножів з площадками, доповненими рубилами, двобічними гостроконечниками та скреблами, що входять до складу групи «faustkeilblatter», а іноді також листоподібними вістрями двобічної обробки. Виходячи з цієї закономірності, що простежується в центральноєвропейських комплексах, лише ті зі східноєвропейських стоянок можуть розглядатися як мікокські, що доставляють серії типових ножів з площадками. Такі ножі можуть розглядатися як «fossille directeur».

У Криму лише ак-кайська індустрія традиція може бути визначена як мікокська (або типова мікокська, за Ю. Г. Колосовим). Це визначення аргументується знахідками численних двобічних ножів, двобічних гостроконечників та скребел, поодиноких рубилоподібних знарядь. Щодо двох наступних варіацій кримського середнього палеоліту з двобічними знаряддями — кіік-кобинської та старосілляської — таке визначення навряд чи правомірне, оскільки ці індустрії традиції практично не мають найбільш типових мікокських знарядь, а саме ножів з площадками. Водночас певний «мікокський нюанс» відчутний у наборах знарядь цих традицій, завдяки хоча б розвинутій технології двобічної заготовки та поодиноким, досить атиповим ножем (Кіік-Коба), або листоподібним вістрям (Старосілля). Ці «некомплектно» мікокські або такі, що зазнали впливу мікоку, індустрії можуть бути визначені як парамікокські (або атипові мікокські, за Ю. Г. Колосовим).

Природа мікокського «нюансу» може бути результатом конвергентного розвитку або спричинятися безпосередніми впливами мікоку. Південно-західна та, дуже ймовірно, вся південна частина Східної Європи, починаючи з останнього зледеніння, а можливо, з кінця еєму, являє собою широку контактну зону між європейським мікоком, балканським шарантом, левалуа-містьє та місцевою підосною. Індустрії традиції, що виникали тут, характеризуються розвинутою технологією виготовлення двобічних знарядь, а їхні набори містять поодинокі та/або атипові біфаси-ножі, гостроконечники, скребла, іноді численні листоподібні вироби та розвинуті форми відщепових знарядь, включаючи лімаси та знаряддя з підтескою.

Ці традиції комбінують мікокські й шарантські риси й визначаються як парамікокські. Технологічна й типологічна варіабельність цих комплексів досить висока. Так, у самому Криму розрізняють два різновиди парамікоку. Внаслідок меншої виразності мікокського «нюансу» інвентар старосілляської традиції може бути також класифікований як східний шарант, збагачений двобічними листоподібними вістрями³⁰. Водночас і в Криму, і на східноєвропейській рівнині є стоянки «справжнього» мікоку. Вони особливо численні на півострові й репрезентують окрему південну територіальну провінцію в межах мікокського технокомплексу.

Примітки

¹ Gabori M. Les civilisations du Paleolithique moyen entre les Alpes et l'Oural.— Budapest, 1976.

² Hedges R. E. M., Housley R. A., Pettitt P. B., Bronk Ramsay C., Van Klinken G. J. Radiocarbon dates from the Oxford AMS system: Archaeometry Datedlist 21 // Archaeometry.— 1996.— 38 (1).—P. 181—207; Chabai V. P. Kabazi-II in the context of the Crimean Middle Palaeolithic // Préhistoire Européenne.— 1966.— 9.— P. 31—48; McKinney C., Rink J. The absolute Chronology of the Middle Palaeolithic of the Crimea // 61st Annual Meeting of the Society of American Archeology.— New Orleans, 1996.

³ Степанчук В. М. Генезис та еволюція палеоліту Криму // Археологія.— 1996.— № 3.— С. 20—29.

⁴ Гричук В. П. История флоры и растительности Русской равнины в плейстоцене.— М.-Л., 1989; Палеогеография Европы за последние 100 тыс. лет. Атлас-монография.— М., 1989; Сидоренко Н. А., Мельничук И. В., Турло С. И. Развитие исследований и реконструкция антропогенных палеоландшафтов на Украине // Развитие географической науки в УССР.— К., 1990.— С. 50.

⁵ Дидух Я. Н. Растительный покров горного Крыма.— К., 1992.

⁶ Бибикова В. И., Белан Н. Г. Локальные варианты и группировки позднепалеолитического териокомплекса юго-восточной Европы // Бюллетень московского общества испытателей природы.— М., 1979.— № 4/3.— С. 3—14.

⁷ Рековец Л. И. Мелкие млекопитающие антропогена юга Восточной Европы.— К., 1994.

⁸ Baryshnikov G., Potapova O. Paleolithic birds of the Crimean peninsula, USSR // Nat. Hist. Mus. Los Angeles County.— 1992.— Sci. Ser.— № 36.— P. 293—305.

⁹ Гладылин В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы.— К., 1976; Колосов Ю. Г. Багатошарова мустьєрська стоянка Заскельє V в Криму // Археологія.— 1971.— № 3.— С. 50—58; Степанчук В. Н. Киик-кобинская мустьєрская культура.— Автореф. дис... канд. ист. наук.— Л., 1991; Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Ранний палеолит Крыма.— К., 1993.

¹⁰ Колосов Ю. Г. Мустьєрские стоянки района Белогорска.— К., 1983; Колосов Ю. Г. Аккайская мустьєрская культура.— К., 1986; Kolosov Yu. G. Les debuts du paleolithique en Crimée // L'A.— 1988.— № 92; Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н. Новая мустьєрская стоянка в гроте Пролом II // Каменный век: памятники, методики, проблемы.— К., 1989.— С. 61—72; Эрнст Н. Л. Четвертичная стоянка в пещере у деревни Чокурча в Крыму // Труды II МКАИЧПЕ.— 1934.— № 5.— С. 184—206; Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Ранний палеолит Крыма.— К., 1993.

¹¹ Voeda E. Le debitage discoide et le debitage Levallois recurrent centripete // BSPF.— 1993.— Vol. 90.— № 6.— P. 392—404.

¹² Колосов Ю. Г. Мустьєрские стоянки района Белогорска.— К., 1983.— С. 139—140.

¹³ Колосов Ю. Г. Специфические типы орудий аккайской мустьєрской культуры в Крыму // Орудия каменного века.— К., 1978.— С. 6—9; Колосов Ю. Г. Мустьєрские стоянки района Белогорска.— К., 1983; Колосов Ю. Г. Аккайская мустьєрская культура.— К., 1986.

¹⁴ Бонч-Осмоловский Г. А. Грот Киик-Коба. Палеолит Крыма I.— М.-Л., 1940; Колосов Ю. Г. Новая мустьєрская стоянка в гроте Пролом // ИПК.— 1979.— С. 157—171; Степанчук В. Н. Пролом I — мустьєрская стоянка в Крыму // РА.— 1994.— № 3.— С. 142—156; Бадер О. Н., Бадер Н. О. Волчий Грот, некоторые результаты его изучения // ИПК.— 1979.— С. 15—20.

¹⁵ Формозов А. А. Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите // МИА.— 1958.— 71; Формозов А. А. Мустьєрская стоянка Кабази в Крыму // СА.— 1959.— 29—30.— С. 143—158; Чабай В. П. Ранний палеолит Юго-Западного Крыма. Автореф. дис... канд. ист. наук.— К., 1992; Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Ранний палеолит Крыма.— К., 1993; Крайнов Д. А. Бахчисарайская мустьєрская стоянка // ИПК.— 1979.— С. 106—133; Stepanchuk V. N. Le Mousterien Charentien a pieces foliacees de GABO, Sud-Ouest, de la Crimée, Ukraine // PALEO.— 1996.— 8.— P. 225—241; Неопубліковані матеріали в Народному археологічному музеї (Сімферополь).

¹⁶ Колосов Ю. Г. Аккайская мустьєрская культура.— К., 1986; Stepanchuk V. N. Prolom II a Middle Paleolithic Cave Site in the Eastern Crimea with Non-Utilitarian Bone Artefacts // PPS.— 1993.— P. 17—37.

¹⁷ Бонч-Осмоловский Г. А. Грот Киик-Коба. Палеолит Крыма I.— М.-Л., 1940; Смирнов Ю. А. К вопросу о стратиграфической позиции детского погребения Киик-Коба-2 // КСИА.— 1987.— 189.— С. 17—20; Смирнов Ю. А. Мустьєрские погребения Евразии.— М., 1991; Алексин В. А. Особенности погребального обряда эпохи мустье (по материалам захоронений Крыма) // АВ.— 1993.— С. 157—168; Vlcek E. Remains of an Neanderthal child from the Kiik-Koba in the Crimea // Anthropologia.— 1976.— 22.— P. 293—300.

¹⁸ Якимов В. П., Харитонов В. М. К проблеме крымских неандертальцев // ИПК.— 1979.— С. 56—66; Данилова Е. И. Затылочная кость неандертальца из траншеи Заскальная V возле Ак-Кая // ИПК.— 1979.— С. 76—84; Данилова Е. И. Антропологическая характеристика остатков неандертальского ребенка из слоя III мустьерской стоянки Заскальная VI (Крым) // Вопросы антропологии.— 1983.— С. 71; Vlcek E. Remains of a neanderthal child from the Kiik-Koba in the Crimea // Anthropologia.— 1976.— 22.— P. 293—300.

¹⁹ Формозов А. А. Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите // МИА.— 1958.— 71; Алексеев В. П. Человек. Эволюция и таксономия.— М., 1985; Смирнов Ю. А. Мустьерские погребения Евразии.— М., 1991 та ін.

²⁰ Klein R. G. The Mousterian of European Russia // PPS.— 1969.— 35.— P. 77—111.

²¹ Марк Э. Э., Демиденко Ю. Э., Усик В. И. Новые раскопки в Староселье в 1993 г. // АА.— 1994.— 3.— С. 121—133.

²² Колосов Ю. Г. Погребения неандертальцев на стоянке Заскальная VI в Крыму // Труды симпозиума религиозные представления в первобытном обществе.— М., 1987.

²³ Бонч-Осмоловский Г. А. Грот Киик-Коба. Палеолит Крыма 1.— М.-Л., 1940; Формозов А. А. Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите // МИА.— 1958.— 71; Колосов Ю. Г. Мустьерские стоянки района Белогорска.— К., 1983; Колосов Ю. Г. Погребения неандертальцев на стоянке Заскальная VI в Крыму // Труды симпозиума религиозные представления в первобытном обществе.— М., 1987; Смирнов Ю. А. Мустьерские погребения Евразии.— М., 1991.

²⁴ Эрнст Н. Л. Четвертичная стоянка в пещере у деревни Чокурча в Крыму // Труды П МКАИЧПЕ.— 1934.— 5.— С. 184—206.

²⁵ Рогачев А. Н. Палеолитические жилища и поселения в Восточной Европе.— М., 1964; Черныш А. П. Ранний и средний палеолит Приднестровья // ТКИЧП.— 1965.— 25; Любин В. П. Нижний палеолит // МИА.— 1970.— 166.— С. 19—42.

²⁶ Любин В. П. О вероятности искусственных сооружений в гроте Киик-Коба // СА.— 1969.— 2.— С. 244—246.

²⁷ Baryshnikov G., Kasparov A., Tikhonov A. Les chasses paleolithiques a la saiga en Crimée // L'A.— 1994.— 98.— P. 454—471.

²⁸ Барышников Г. Ф., Каспаров А. К., Тихонов А. Н. Сайга палеолита Крыма // Труды ЗИН.— 1990.— 212.— С. 3—48.

²⁹ Степанчук В. Н. Хозяйственно-культурные различия в среднем палеолите Крыма // Археологический альманах.— Донецк, 1996.— № 56.

³⁰ Stepanchuk V. N. Le Mousterien Charentien a pieces foliacees de GABO, Sud-Ouest de la Crimée, Ukraine // PALEO.— 1996.— 8.— P. 225—241.

Ю. Г. Колосов, В. Н. Степанчук

ПАМЯТНИКИ С ДВУСТОРОННИМИ ОРУДИЯМИ В СРЕДНЕМ ПАЛЕОЛИТЕ КРЫМА: ОБЗОР И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ДАННЫХ

Стоянки с двусторонними орудиями широко представлены на территории Восточной Европы и особенно в Крыму. Естественно-научные данные и датировки свидетельствуют, что крымские стоянки охватывают хронологический интервал, по меньшей мере, от Амерфорга до конца интерпленигляциала. Палеографическая ситуация не изменялась существенно в этот период: преобладали степные ландшафты.

Археологические данные указывают на существование трех групп памятников с двусторонними орудиями: ак-кайской, киик-кобинской и старосельской, различающихся технологически и типологически. Рассматриваемые памятники предоставляют выразительные изделия из кости, свидетельства погребальной деятельности и защитных конструкций, характеризуются развитой системой эксплуатации территории и указаниями на специализацию охотничьей деятельности.

Анализ технологии и типологии каменных инвентарей позволяет сделать вывод о наличии в Крыму двух разновидностей памятников среднего палеолита с двусторонними орудиями. Первая из них имеет аналоги в материалах Центральноевропейского микрока, а вторая сочетает, наряду с микрокскими, также характерные признаки шаранта и леваллуа-мустье Юго-Восточной Европы.

Yu. G. Kolosov, V. N. Stepanchuk

ASSEMBLAGES WITH BIFACIAL TOOLS IN THE MIDDLE PALEOLITHIC OF THE CRIMEA: DATA REVIEW AND INTERPRETATION

Sites with bifacial tools are well represented in the territory of Eastern Europe and especially in the Crimea. Data of natural sciences and absolute dates show that Crimea sites embrace the chronological span from, at least, Amersfort up to the end of the Interpleniglacial. The paleogeographical situation endured no crucial changes during that period, steppe landscapes were predominant.

Archaeological records show existence of three groups of sites with bifacial tools: Ak-Kaya, Kiik-Koba and Staroselie. Assemblages in question provide evidence of developed bone processing, funeral and building activities. They are characterized by a complicate mode of land use and signs of hunting activity specialization.

The analysis of technology and typology of lithic assemblages permits suggesting existence of two kinds of the Crimean Middle Paleolithic with bifacial tools. The first of them has analogies with materials of the Central European Micoquian, while the second combines Micoquian features in parallel with the typical signs of Charentian and Levallois-Mousterian of South-Eastern Europe.

ВАРИАБЕЛЬНОСТЬ СРЕДНЕГО И РАННЕЙ ПОРЫ ПОЗДНЕГО ПАЛЕОЛИТА КРЫМА (предварительные итоги международного археологического проекта)

В. П. Чабай, Э. Э. Маркс, М. Отт

Основным достижением международного археологического проекта является разработка концепции вариабельности среднего и ранней поры позднего палеолита Крыма. В настоящее время различаются четыре формы вариабельности: хронологическая, технологическая, типологическая и функциональная.

Исследования последних пяти лет (1993—1997), проведенные в рамках совместного украинно-американо-бельгийского проекта «Средний палеолит Крыма», явились логическим продолжением более чем столетних работ по изучению палеолита полуострова. За это время усилиями многих поколений археологов был накоплен огромный фактический материал, произведены культурное и хронологическое подразделения индустрий и памятников, поставлен и решен ряд проблем историко-теоретического уровня. Вместе с тем в последние десятилетия стало очевидным, что дальнейшее развитие знаний о палеолите Крыма невозможно без решения целого ряда проблем, как фактологического, так и интерпретационного уровней. Важнейшими из них являются проблемы абсолютной хронологии, интерпретации геологических процессов накопления отложений стоя-

© В. П. ЧАБАЙ, Э. Э. МАРКС, М. ОТТ, 1998